

پژوهش‌نامه کاشان، شماره نهم (پیاپی ۱۷)
پاییز و زمستان ۱۳۹۵، ص ۷۸-۹۷

حوضخانه همایون فال؛ معرفی یک نمونه ارزشمند حوضخانه‌ای در منطقه فین

محمدحسن طالبیان*

پوران‌دخت ارزانی**

چکیده:

اولین گام در حفظ میراث معماری و شهرسازی باقی‌مانده، شناسایی و معرفی دانه‌های ارزشمند و ساختار شهری آن‌هاست. فین کاشان از جمله مناطقی است که دارای بافت تاریخی ارزشمند بوده و همچون بسیاری از بافت‌های شهری و روستایی، این روزها در معرض جدی و روزافزون تغییر و تحولات چهره بافت و ساخت‌وسازهای جدید قرار دارد. در این پژوهش سعی شده است تا با معرفی یکی از دانه‌های ارزشمند بافت فین بزرگ و اهمیت آن در معرفی سیر تحول معماری و مهندسی ایرانی، قدمی برای شناخت این منطقه برداشته شود. حوضخانه همایون فال از نمونه‌های ارزشمند و تاریخی منطقه فین بزرگ محسوب می‌شود که با از دست دادن بخش‌هایی از بافت اطراف خود و همچنین بروز تغییراتی ناشی از دخل و تصرفات انسانی در کاربری و کالبد خود در دهه‌های اخیر، همچنان پابرجاست و به‌عنوان یک نمونه معماری مرتبط با آب، در به خدمت درآوردن عناصر طبیعت برای آسایش بیشتر آدمی خودنمایی می‌کند. در این میان ابتدا به معرفی بستر منطقه فین، عوارض و عناصر طبیعی و سابقه تاریخی آن، سپس به معرفی کالبدی و ساختاری بنا به همراه مدارک تصویری، اسناد و مدارک تهیه‌شده از آن، و در پایان، در پی شناخت کامل‌تر بناهای حوضخانه‌ای به مقایسه دو بنای حوضخانه‌ای دیگر در منطقه کاشان پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: حوضخانه، حوضخانه همایون فال، منطقه فین، چشمه سلیمانیه، باغ‌سازی.

* دانشیار مرکز آموزش عالی میراث‌فرهنگی / mh.talebian@gmail.com
** کارشناس ارشد مرمت بناها و بافت‌های تاریخی / arzani1983@gmail.com

پژوهش‌نامه کاشان
شماره نهم (پیاپی ۱۷)
پاییز و زمستان ۱۳۹۵

•
•
•
•
•
•
•

مقدمه

کاشان به لحاظ اقلیمی در دسته شهرهای حاشیه کویر ایران قرار داشته و دارای آب و هوای خشک و بیابانی است. اما همان طور که می دانیم، مهم ترین علت در میان علل شکل گیری شهرهای کهن، وجود منابع آبی کافی است. کاشان نیز از جنوب غربی رو به سوی رشته کوه های کرکس دارد و از این نعمت بهره برده و به همین دلیل دارای سابقه سکونت بسیار طولانی است. لازم به توضیح است که وجود تپه های باستانی سیلک گواه این ادعاست. هر چند به دلیل کمبود آب و بیابانی بودن، شهر در طول تاریخ همواره به صنایعش معروف بوده است، وجود مناطقی چون فین، نیاسر، قصر و... در اطراف این شهر که دارای آب و هوای معتدل تر و منابع آبی غنی تری هستند، موجب بروز زراعت و باغداری و تولید مواد اولیه برخی از صنایع رونق یافته (همچون عصاره، تولید عرقیات و...) در کاشان بوده است.

بنابراین، باغ سازی و معماری وابسته به آب در اطراف کاشان وجود داشته است. در این میان نکته مهم آن است که در شهر و اطراف آن، شاهد شکل گیری و تکامل مهندسی معماری ایرانی در بناهای باقی مانده هستیم. همچنین توجه و علاقه برخی پادشاهان و بزرگان وقت، به خصوص در دوران صفویه و قاجاری، موجب خلق عناصر معماری و ساخت باغ در اطراف کاشان شده است. از این رو به منطقه فین (فین بزرگ و فین کوچک) همواره به دلیل حضور دائمی آب چشمه سلیمانیه، توجه شده و یکی از مناطق دارای سابقه کشاورزی و باغداری و همچنین عناصر معماری مرتبط با آب (حوضخانه ها، آب انبارها، آسیاب ها و...) است.

در دهه های اخیر، به دلیل توجه نکردن به منطقه به لحاظ حفظ و نگهداری بافت تاریخی و ارزش های آن، باغ ها، دانه های ارزشمند سازنده و تشکیل دهنده و شکل ارگانیک و تاریخی بافت منطقه فین، به سرعت در حال تخریب و زوال و تغییرات جدی قرار دارد. شایان توجه است که به دلیل خوش آب و هوا بودن منطقه فین گسترش شهر کاشان امروز به سوی جنوب غربی و منطقه فین است و این موضوع خود می تواند یکی از علل اصلی تخریب و تغییر شکل بافت منطقه باشد؛ چنان که عوارض و پیامدهای آن در حال حاضر به وضوح در بخش هایی از بافت رؤیت پذیر است. با توجه به مطالب بیان شده، می بایست دریافت که یکی از راه های حفظ بافت، حفظ دانه ها و عناصر ارزشمند بافت است و این پژوهش نیز در راستای نیل به این هدف، به معرفی یکی از آن ها می پردازد.

۱. تاریخچه منطقه فین

در لغت نامه دهخدا در باب فین آمده است: «فین قصبه ای است در بخش مرکزی شهرستان کاشان که دارای دو قسمت جداگانه فین بزرگ و فین کوچک است و بعضی آن را فینین می نامند. فین در شش هزارگزی باختر کاشان قرار گرفته است و به واسطه کثرت اشجار و آب و هوای خوب،

حوضخانه همونفل
معرفی یک نمونه
ارزشمند حوضخانه ای
در منطقه فین

یکی از تفرجگاه‌های اطراف کاشان است. آب آن از چشمه معروف سلیمانیه و سفیدآب تأمین می‌شود.»

منطقه فین همواره تحت الشعاع کاشان بوده و چندان که باید در متون تاریخی موجود بدان پرداخته نشده است. در این میان آن دسته از اسناد و مدارکی که از منطقه فین و سابقه آن سخن به میان می‌آورند، محدود بوده و مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

- تذکره هفت اقلیم: «امین احمد رازی در سال ۱۰۱۰ق کاشان را چنین توصیف می‌کند: «... و الحق به شیرینی و پاکیزگی آن شهر در تمام ایران بلکه در جهان نیست و متوطنان آنجا اکثر به صنعتی و شغلی مشغول‌اند و شعربافی را به کمال رسانده‌اند و هفته‌ای سه روز را صرف سیر و صحبت نموده، بساط نشاط را به قدم انبساط می‌سپزند و در سالی دو سیر مشخص دارند: اول آنکه چون سلطان بدیع‌آیین ربیع سپاه سبز و ریاحین به اطراف صحرا و بساتین کشد، متوطنان آنجا از پیر و جوان و اعلی و ادنی از شهر درآمد، قریب یک ماه برکنار سبزه و صحرا خیمه اقامت برپا می‌کنند و صحبت می‌دارند و دیگر، سیر گل فین است و در فین چشمه‌ای است عظیم که از یک سنگ برمی‌آید؛ چنان‌که سیاحان جهان مثل آن چشمه کمتر نشان داده‌اند و اکثر زراعت و باغات بر این آب است.» امین‌احمد رازی تا حدود زیادی به کاشان و محیط پیرامونش و از جمله چشمه فین اشاراتی می‌کند و اوضاع و احوال فین و منطقه اطراف آن را که شامل زمین‌های زراعی و باغ‌هایی چند بوده است، نشان می‌دهد و در عین حال روشن می‌سازد که شکل‌گیری و توسعه باغ‌شاه فین در دوران صفویه در منطقه فین که خود محیطی شکل‌گرفته براساس باغ‌ها بوده، صورت گرفته است» (جیحانی و عمرانی، ۱۳۸۶: ۲۷).

- مرآت البلدان: محمدحسن خان اعتمادالسلطنه درباره فین می‌نویسد: «فین اسم دو قریه‌ای است از قرای کاشان، واقع در کوهی در یک فرسخی شهر و مشهور به کوه دندان هفت‌کتل؛ این دو قریه را فین علیا و سفلی می‌نامند. فین از جاهای باصفا و نزهت کاشان و در همه جا معروف است. در جلوی آن، سلاطین صفویه عمارات عالیه بنا کرده‌اند و باغات بسیار ممتاز طرح نمودند. نیز به حکم خاقان خلدآشیان، فتحعلی‌شاه در کنار باغی در فین، عمارتی سلطنتی ساخته‌اند که زایدالوصف محل نظر است و از مالیات کاشان برای خرج مرمت این عمارت، مبلغی منظور و مقرر داشته‌اند. بعضی گویند گشتاسب اول کسی است که در این محل بنای آبادی و عمارت گذاشت، ولی سندی در این باب به دست نیامده است» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۲۲۱۸ و ۲۲۱۹). به غیر از اسامی فین علیا و سفلی، از اسامی فین کوچک و بزرگ نیز از آن محل نام برده شده است که امروز مصطلح‌تر است.

«منطقه فین حول محور عبور آب چشمه سلیمانیه شکل گرفته است و سابقه سکونت در آن، به سالیان بسیار دور و سابقه وجود چشمه سلیمانیه بازمی‌گردد. بافت شهری منطقه فین به شدت

تحت تأثیر ویژگی‌های مربوط به استفاده از آب در طول و عرض جهت اصلی توپوگرافی و زمین‌های حاصلخیز شکل گرفته است. شکل‌گیری ارگانیک مجموعه و سکونت‌گاه‌های منطقه فین به لحاظ استفاده از مصالح و نوع معماری، سایر ویژگی‌های بافت‌های چنین مناطقی را نیز داراست. این بافت ارگانیک از چشمه سلیمانیه و باغ‌شاه فین آغاز و پس از آن در جهت توپوگرافی منطقه، طی مسیر نموده و ادامه می‌یابد. نقش محوری آب در شکل‌گیری بافت منطقه، قبل از احداث خیابان عریض منتهی به سردر خانه باغ فین انکارناپذیر است. در این ارتباط در مسیر حرکت آب، از انرژی آن برای به حرکت درآوردن آسیاب‌های متعدد استفاده می‌شده است. در آن زمان (قبل از احداث خیابان) یکپارچگی بافت منطقه از ویژگی‌های مهم آن بوده است.

پس از احداث خیابان یادشده در دهه‌های آغازین قرن حاضر، بافت یکپارچه و یکدست فین به دو نیمه تقسیم شد. این خیابان حتی از دو نیمه کردن باغ کهنه هراسی نداشته است. احداث این خیابان تغییرات زیادی در سیمای این منطقه ایجاد کرده و با نقش جدیدی که باغ‌شاه فین و منطقه اطرافش در دهه‌های اخیر به عهده گرفته‌اند، محور طولانی و عریضی ایجاد شده که یکسره تا کاشان ادامه داشته و کاربری‌های متفاوتی را پیرامون خود شکل داده است. این خیابان هرچند که وظایف خود را با تردد سواره به سمت باغ تا حدودی ایفا کرده است، به نظر می‌رسد که نحوه شکل‌گیری آن و نزدیک شدنش به باغ فین و محدوده اطرافش و به‌ویژه اتصال آن به سردر باغ، چندان تناسبی ندارد و کیفیت فراوانی را قربانی کرده است. جهت کلی این خیابان، از شمال شرقی به جنوب غربی و عمودی بر محور عرضی باغ است» (جیحانی و عمرانی، ۱۳۸۶: ۸۲).

۲. چشمه سلیمانیه و چگونگی تقسیم آب

«چشمه سلیمانیه که در گسل با شکاف طبیعی - که از حرکات تکتوتیکی پدید آمده است - ظاهر می‌شود، از کوه‌های آهکی جنوب غربی کاشان سرچشمه می‌گیرد و میزان آبدهی آن حدود ۱۵۰ لیتر در ثانیه است. بر مظهر چشمه، حوض بزرگ و حوضخانه‌ای ایجاد شده. آب چشمه پس از عبور از حوض‌ها و آبگردان‌های متعدد و زیبای باغ‌شاه فین، به قریه‌های فین علیا و سفلی سرازیر می‌شود و تمام باغ‌ها و اراضی واقع در مسیر خود را تا پشت دروازه‌های غربی کاشان سیراب می‌کند. در حوض بزرگ سرچشمه فین، مردم و اهالی محل غالباً آب‌تنی می‌کنند. آب چشمه در ردیف آب‌های معدنی کلر و بی‌کربنات و سولفات کلسیک معتدل است که حدود یک گرم در لیتر، باقی‌مانده خشک دارد» (همان: ۸۷).

«اهالی فین محل تقسیم آب را لت می‌گویند. آب در لت اول، یعنی در محل چشمه سلیمانیه به چهار انشعاب اصلی و دو انشعاب فرعی تقسیم می‌شود. به گفته اهالی، ظرفیت هریک از انشعابات فرعی، ۲۸ لیتر در ثانیه می‌باشد که مستقیماً به سمت باغ‌های دو طرف (مظهرخانه) چشمه سلیمانیه هدایت می‌شود و یکی از دو انشعاب اصلی وارد باغ فین شده و پس از عبور از

آن، وارد آسیاب سرروی می‌گردد که پس از خروج از آن، در مسیرهای روبازی در حیاط میهمان‌خانه سرروی جریان داشته و سپس از طریق کانال‌های روبسته به سمت دیگر محور فین هدایت شده و پس از آبیاری باغ‌ها، وارد آسیاب ملتی (آسیاب اول) می‌شود و بعد از آن وارد باغ‌های مجاور می‌گردد.

انشعاب دیگر چشمه پس از خروج از سرچشمه، از طریق کانال‌های روباز و روبسته از معابر و منازل مسکونی گذشته، وارد آسیاب ملتی (آسیاب دوم) گردیده پس از عبور از آن به سمت آسیاب باقری هدایت می‌گردد (این آسیاب‌ها در حال حاضر کار نمی‌کنند). سپس وارد جوی کنار محور فین شده و به سمت باغ کهنه هدایت می‌شود.

دو انشعاب اصلی آب فین در لت دوم (لت ملاقطب) به هم ملحق شده و پس از جدا شدن تعدادی انشعابات فرعی از آن، برای آبیاری باغ‌های اطراف به سمت آسیاب عمه‌ای هدایت می‌گردد و محل بعدی تقسیم آب، لت آهنی است که آب باقی‌مانده آنجا به دو مسیر پنج‌روزه و دوروزه تقسیم می‌شود. آب در روزهای پنج‌شنبه و جمعه از طریق مسیرهای دوروزه به سمت دیزچه (سه کیلومتری) باغ فین و درب فین و در روزهای دیگر هفته، از طریق مسیر پنج‌روزه، به سمت فین بزرگ و حسن‌آباد هدایت می‌شود» (نک: همان: ۹۰-۹۳)

«آب چشمه فین از لحاظ کیفیت و کمیت از ویژگی‌های ممتازی برخوردار است که توانسته است سرچشمه حیاتی پایدار در منطقه بوده و بستر تداوم حیات باغ فین را مهیا نماید. ویژگی‌های ممتاز آب این چشمه و همچنین فراوانی آب آن که قرن‌ها در حال جوشش است، پدیدآورنده منظومه باغ‌های فین بوده و حیات را در رگ‌های این منطقه جاری نموده است.

مسیرهای حرکت این آب از سرچشمه و پس از تقسیم شدن و نیز حرکت از درون و برون باغ فین و گذر آسیاب‌ها و کوچه‌باغ‌ها، نظام ارگانیک آبیاری منطقه را متأثر از شیب زمین و در هماهنگی با شکل هندسی باغ‌ها و مرزبندی‌ها ایجاد می‌نماید؛ نظامی که باغ فین را به دیده احترام می‌نگرد و بستری فراهم می‌آورد که سروهایش در وزیدن نسیم به ترنم درمی‌آیند.» (نک: همان: ۹۳-۹۶)

شکل ۱: نمای نزدیک از مظهرخانه چشمه سلیمانیه
عکاس: غضبانیپور، سال ۱۳۷۵
(سازمان مسکن و شهرسازی تهران)

شکل ۲: نمایی از باغ فین و مظهرخانه چشمه سلیمانیه
عکاس: غضبانیپور، سال ۱۳۷۵
(سازمان مسکن و شهرسازی تهران)

پیش از ورود به بحث لازم است معانی و ویژگی‌های بناهای حوضخانه‌ای بررسی شود. «زیرزمین و در آن حوضی برای سکونت تابستان. خانه تابستانی که در آن حوض باشد و بیشتر با فواره.» (یادداشت مرحوم دهخدا در لغت‌نامه دهخدا)

حوضخانه‌ها معمولاً یکی از اجزای خانه‌های درونگرای ایرانی هستند. این عنصر از خانه‌های ایرانی، فضایی نیمه‌بسته محسوب می‌شود که به جهت حضور آب و سایه، فضایی خنک و مناسب برای فصول گرم بوده و مورد استفاده قرار می‌گیرد. «حوضخانه‌ها روی محور اصلی یا فرعی حیاط و در دو دسته‌اند: حوضخانه‌های مستقل از حیاط و حوضخانه‌های متصل و وابسته به حیاط. حوضخانه‌های وابسته به حیاط غالباً ایوان دارند که فضای مرکزگرا میانی حوضخانه‌ها را به حیاط متصل می‌کنند. حوضخانه‌های مستقل از حیاط، حوضخانه با حیاط ارتباط مستقیم ندارد» (تاکی، ۱۳۹۴: ۱۳۰). سطح ارتفاع و تراز حوضخانه‌ها معمولاً از سطح تراز حیاط و خانه پایین‌تر است، چراکه این فضا دارای حوضی کوچک و آبراهایی است که آب موردنیاز آن از طریق قنات بدان راه پیدا می‌کند» (فرخ‌یار، ۱۳۹۲: ۴۵).

حوضخانه‌ها یکی از عناصر و اجزای خانه‌های منطقه کویری و گرمسیر ایران هستند؛ اما آنچه از ظاهر امر برمی‌آید، آن است که این عنصر معماری مسکونی خانه‌های ایرانی در روند تکامل معماری ایرانی، توانسته خود را از مجموعه اجزای عناصر خانه‌های ایرانی جدا کرده تا به شکل یک عنصر معماری مجزا نمود پیدا کند؛ بدین معنا که یک واحد معماری جداگانه به نام حوضخانه در منطقه کاشان و اطراف آن بسیار به چشم می‌خورد. بنابراین حوضخانه‌ها نمونه‌هایی از معماری مسکونی هستند که با طراحی ساده و بی‌پیرایه خود، محل سکونت برای فصول گرم سال بوده است.

محققان محلی از جمله سیف‌الله امینیان، مشخصات و شرایطی برای این گونه بناها برشمرده‌اند که عبارت‌اند از:

- « - در نقطه‌ای احداث می‌شده‌اند که آب یک رشته قنات به صورت دائمی از آنجا عبور کند.
- اطراف آن به صورت مشجر و یا حداقل اراضی کشاورزی باشد.
- پلان آن‌ها عموماً مربع‌شکل و گاهی مربع‌مستطیل است.
- در وسط همه آن‌ها بدون استثنا یک حوض آب ساخته می‌شود.
- جبهه رو به حیاط و صحن حوضخانه همواره به صورت یک درگاه باز خواهد بود.
- به نسبت تمکن مالک، دو یا چهار اتاق در دو طرف حوض دارند.

جریان دائمی آب همواره از یک طرف حوضخانه وارد شده و با عبور از داخل حوضخانه و حوض آب موجود در وسط آن، از طرف دیگر خارج می‌شود و بدین ترتیب یک فضای خنک ایجاد می‌شود. در بعضی از حوضخانه‌ها با ساخت دو بادگیر بلند و مرتفع در قسمت عقب بنا،

حوضخانه همایونقل
معرفی یک نمونه
ارزشمند حوضخانه‌ای
در منطقه فین

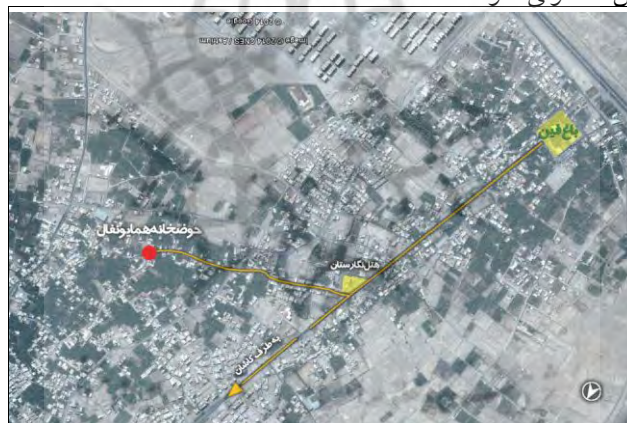

موجبات ورود یک جریان هوای خنک هم به فضای داخل حوضخانه فراهم می‌شود؛ مانند بادگیرهایی که در حوضخانه صالح‌آباد آران دیده می‌شود» (امینیان، ۱۳۸۳: ۵۸۲).

۳. حوضخانه همایون‌فال؛ جایگاه و موقعیت باغ

بنای حوضخانه مورد بحث به خانواده همایون‌فال متعلق بوده و طبق اظهارات مالکان خانه (حاج خانم همایون‌فال همسر حاج ماشاءالله همایون‌فال) این بنا در خاندان همایون‌فال نسل به نسل به ارث رسیده و اکنون متعلق به فرزندان حاج ماشاءالله همایون‌فال است. طبق مطالعات میدانی صورت گرفته در این خصوص، بنا در ابتدا متعلق به حاج محمد همایون‌فال سپس حاج شکرالله و در نهایت، به حاج ماشاءالله همایون‌فال به ارث رسیده و اکنون نیز متعلق به ورثه ایشان است. شغل اجدادی خاندان همایون‌فال طبق گفته حاج خانم همایون‌فال تجارت بوده و این حوضخانه منزلگاه و اقامتگاه تابستانی خاندان بوده است.

حوضخانه همایون‌فال در محله سادات فین بزرگ در جوار مسجد فاطمیه (شکل ۳ و ۴) و مقابل لت همایون‌فال (یا لت مرغابی) (لت = تقسیم‌گاه آب) قرار دارد (شکل ۵). این مجموعه شامل دو بخش باغ و بخش مسکونی حوضخانه است.

شکل ۳: جایگاه خانه همایون‌فال در منطقه فین (Google Earth)

شکل ۴: جایگاه حوضخانه همایون‌فال در محله سادات (Google Earth)

شکل ۵: نمایی از لت همایون فال موجود در مقابل درب ورودی حوضخانه همایون فال (نگارنده)

پوشش گیاهی باغ شامل درختانی چون انجیر، خرمالو، انار، زردآلو، انگور و... است (شکل ۶).

شکل ۶: نمایی از باغ همایون فال و درختان موجود در آن (نگارنده)

۱.۳. شناخت کالبدی ساختاری

مجموعه حوضخانه همایون فال از جمله آثار ارزشمند و تاریخی منطقه فین و حریم باغ فین است که به لحاظ معماری و فضاسازی، از جمله آثار زیبا و بی‌پیرایه و در عین حال منحصر به فرد با معماری هوشمندانه است که طبیعت را به خدمت گرفته تا بر آسایش انسان در منطقه کویری کاشان بیفزاید.

قدمت حوضخانه همایون فال به دوران قاجار می‌رسد؛ اما سند و مدرکی از تاریخ دقیق ساخت آن موجود نیست. همان‌طور که در توصیف بناهای حوضخانه‌ای بیان شد، این بنا یک اقامتگاه تابستانی در منطقه خوش آب‌وهوای فین محسوب می‌شود. حوضخانه همایون فال در مسیر اصلی حرکت آب چشمه سلیمانیه در مسیر پنج‌روزه خود به سمت فین بزرگ و حسن آباد ساخته شده است. بنابراین و طبق اظهارات حاج‌خانم همایون فال از جمعه شب تا پنجشنبه ۸ صبح، آب در این

حوضخانه همایون فال
معرفی یک نمونه
ارزشمند حوضخانه‌ای
در منطقه فین

مجموعه جاری و در جریان است. (طبق تقسیمات آب چشمه سلیمانیه، از ۸ صبح پنجشنبه تا جمعه شب آب به مسیر دوروزه خود به سمت دیزچه هدایت می‌شود.) بنابراین حضور دائمی آب روان در پنج شبانه‌روز (در هفته) در این مجموعه موجب تلطیف فضا و محیط ساختمان می‌شود. آب چشمه سلیمانیه از میان باغ مجموعه عبور کرده و وارد صحن حوضخانه مجموعه می‌شود و سپس از زیر سردر خانه خارج شده و به لت همایون‌فال (لت مرغابی) می‌ریزد (شکل ۵). و در همان لت، تقسیم آب برای باغات و اراضی دیگر صورت می‌گیرد.

شکل ۷: نمایی از ورودی آب چشمه سلیمانیه به داخل باغ همایون‌فال (نگارنده)

شکل ۸: نمایی از عبور آب چشمه سلیمانیه از میان باغ همایون‌فال (نگارنده)

شکل ۹: نمایی از ورود آب از داخل باغ به فضا و صحن اصلی حوضخانه (نگارنده)

مجموعه حوضخانه همایون فال شامل دو بخش باغ و بناست. باغ مجموعه در جبهه غربی بنا و مقابل صحن حوضخانه قرار گرفته است. جریان دائمی آب چشمه سلیمانیه از میان باغ گذشته و وارد محیط حوضخانه می شود (شکل ۸ و ۷). بنای مجموعه نیز به لحاظ دوران ساخت شامل دو دوره قاجار و پهلوی است. تاریخ ساخت بنای دوره پهلوی (شکل ۱۰) طبق گفته حاج خانم همایون فال، به سال ملی شدن صنعت نفت بازمی گردد؛ یعنی سال ۱۳۲۹ شمسی. این بنا در دو طبقه و یک ایوان ساخته شده است. تاریخ دقیقی از ساخت بخش قاجاری در دست نیست، ولی با توجه به شکل قوس ها و ساختار مجموعه به نظر می رسد که به اوایل دوران قاجار مربوط باشد. بنای قاجاری مجموعه (شکل ۱۱ و ۱۲) در وضعیت فعلی، شامل ایوان و صحن اصلی حوضخانه، اتاق ها، اسطبل، مطبخ، سردر و راهروهای ورودی و دسترسی، دو حیاط خلوت جنوبی و شمالی است. حیاط خلوت جنوبی از مجموعه حذف شده تا به مسجد مجاور اهدا شود و اکنون مورد ساخت و ساز جدید از جانب مسجد فاطمیه است. بنای قاجاری در وضعیت فعلی یک طبقه است، اما طبق اظهارات حاج خانم همایون فال بر روی بام، مجموعه اتاق ها و آشپزخانه ای موجود بوده که در حال حاضر، جز دیواری از آشپزخانه هیچ اثری از آن موجود نیست (شکل ۱۳). طبق تحقیقات میدانی، حوضخانه همایون فال علاوه بر بخش های ذکر شده، در زمان ساخت خود در جبهه شرقی، دو عنصر آب انبار و مسجدی کوچک در دو طبقه را شامل می شده است که در جریان گسترش و نوسازی مسجد فعلی از بین رفته و در اختیار گسترش مسجد قرار گرفته است. در جوار و در فاصله ای نه چندان دور از این مجموعه، آثار ارزشمند تاریخی چون حسینیه و ساباط حیدری، آب انبار سلیمانی، آب انبار میر، خانه مدبر فیثی، خانه همایونی، خانه موسوی، خانه هدایتی و... وجود دارد که از آثار ارزشمند منطقه فین و موجب غنای مجموعه همایون فال می شود.

شکل ۱۰: نمایی از بنای قاجاری مجموعه (نگارنده)

حوضخانه همایون فال
معرفی یک نمونه
ارزشمند حوضخانه ای
در منطقه فین

-
-
-
-
-
-
-

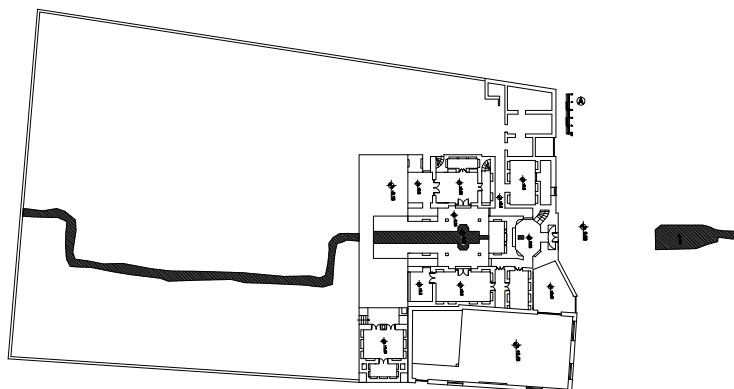
شکل ۱۱: نمایی از فضاهای موجود در حوضخانه (نگارنده)

شکل ۱۲: نمایی از شاه‌نشین حوضخانه همایون‌فال (نگارنده)

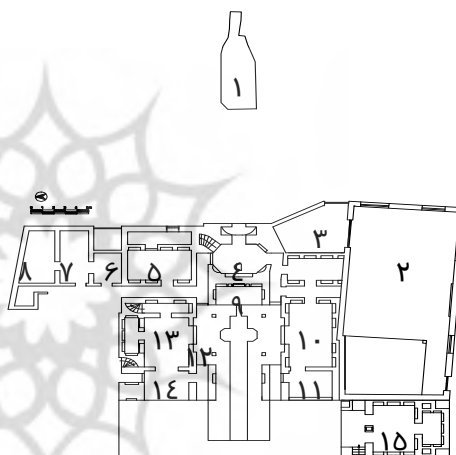

شکل ۱۳: نمایی از بام حوضخانه همایون‌فال (نگارنده)

نقشه ۱: پلان مجموعه حوضخانه همایون فال (بنا، باغ و لت همایون فال) (نگارنده)

۱. لت همایون فال
۲. مسجد (حیاط خلوت جنوبی حوضخانه)
۳. مسجد (آب انبار)
۴. هشتی
۵. مطبخ
۶. ورودی اصطبل
۷. اسطبل
۸. اسطبل
۹. شاه نشین
۱۰. اتاق جنوبی
۱۱. ایوان اتاق جنوبی
۱۲. صحن حوضخانه
۱۳. اتاق شمالی
۱۴. ایوان اتاق شمالی
۱۵. بنای الحاقی دوره پهلوی

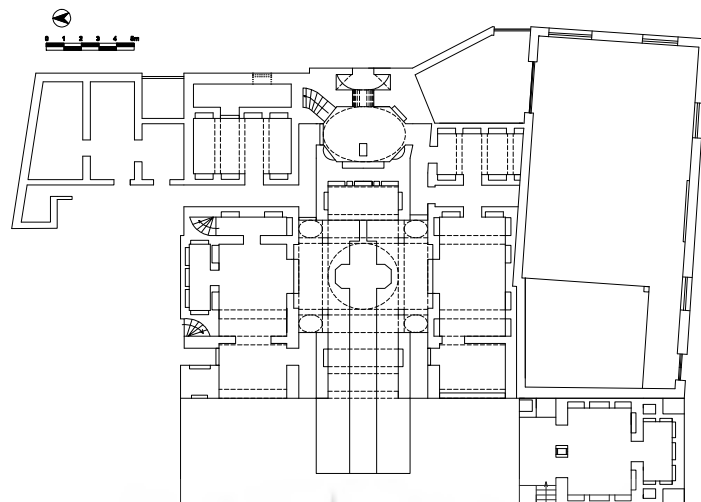
نقشه ۲: معرفی فضاهای موجود در بنای حوضخانه همایون فال (نگارنده)

بناهای حوضخانه‌ای به‌طور معمول، به‌صورت یک عمارت باغی یا کوشک در میانه فضای باغ و در محور اصلی باغ ساخته می‌شوند؛ اما ویژگی جذاب حوضخانه همایون فال آن است که به‌دلیل وسعت و عرض کم زمین و باغ مجموعه، همه مجموعه معماری توسط معمار آن به جبهه شرقی باغ منتقل شده و برای تأمین فضا و سیرکولاسیون هوا از دو حیاط خلوت با عرض حدوداً ۱۰ متر در جبهه‌های شمالی و جنوبی بهره برده است. نمای اصلی حوضخانه در جبهه غربی و رو به سوی باغ دارد؛ نمای خارجی و ورودی بنا از جانب معبر شهری نیز رو به سوی شرق دارد (نقشه ۱ و ۲).

حوضخانه همایون فال
معرفی یک نمونه
ارزشمند حوضخانه‌ای
در منطقه فین

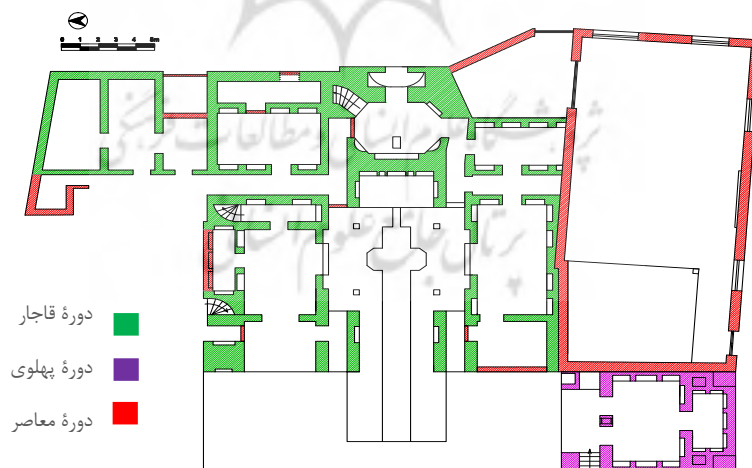

•
•
•
•
•
•
•

نقشه ۳: پلان معکوس حوضخانه همایون فال (نگارنده)

مجموعه حوضخانه شامل سه دوره متفاوت ساخت و ساز است: ۱. بخش اصلی شامل حوضخانه، هشتی، اتاق‌ها، مطبخ و اسطبل که همگی مربوط به اوایل دوران قاجار و اولین مرحله ساخت مجموعه هستند؛ ۲. بنای الحاقی دوره پهلوی که در پی گسترش فضاهای موجود در مجموعه (در سال ۱۳۲۹ ش) به آن الحاق شد؛ ۳. بخش‌های الحاقی دوره معاصر شامل مسجد و دخل و تصرفات در فضا سازی و کاربری فضاها (نقشه ۴).

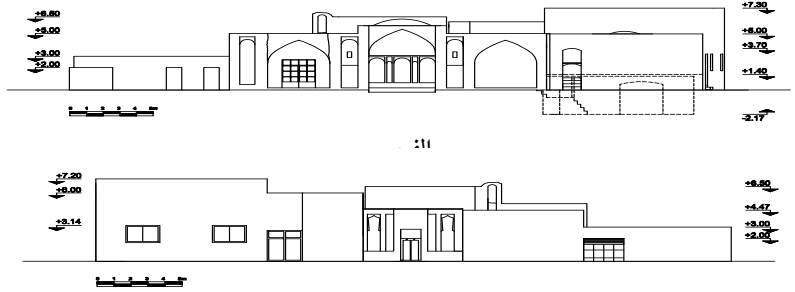
دوره قاجار
دوره پهلوی
دوره معاصر

نقشه ۴: پلان معرفی دوره بندی تاریخی حوضخانه همایون فال (نگارنده)

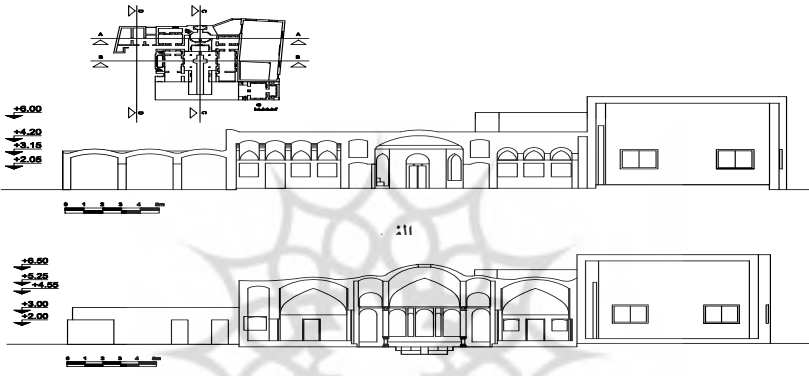
پژوهش نامه کاشان
شماره نهم (پیاپی ۱۷)
بایز و زمستان ۱۳۹۵

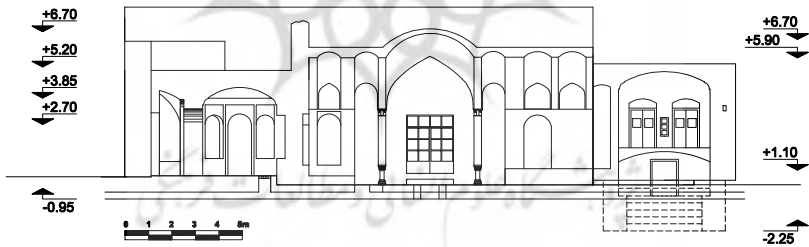
•
•
•
•
•
•

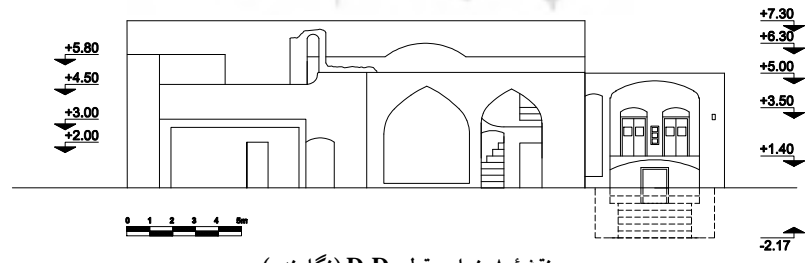
نقشه ۵: الف. نمای غربی حوضخانه همایونفال؛ ب. نمای شرقی حوضخانه همایونفال (نگارنده)

نقشه ۶: الف. مقطع A-A؛ ب. مقطع B-B (نگارنده)

نقشه ۷: مقطع C-C (نگارنده)

نقشه ۸: نما- مقطع D-D (نگارنده)

حوضخانه همایونفال
معرفی یک نمونه
ارزشمند حوضخانه‌ای
در منطقه فین

بنای حوضخانه همایون فال در وضعیت فعلی در یک طبقه و با پلان قرینه مربع شکل به ابعاد ۱۹×۱۷/۵ متر و ارتفاع ۶/۷۰ متر برقرار و موجود است. ورودی بنا رو به سوی شرق و نمای حوضخانه رو به سوی غرب و محل ورود آب به باغ و مجموعه دارد (نک: نقشه ۱-۱۰).

به لحاظ ساختاری، بخش (اوایل) قاجاری مجموعه حوضخانه همایون فال، از روش‌ها و تکنیک‌های رایج زمان خود بهره برده است؛ همچون استفاده از گنبد عرقچین در بخش مرکزی و صحن اصلی حوضخانه، طاق و تویزه در پوشش فضاهای جانبی حوضخانه. پوشش گهواره‌ای در سقف اسطبل و راهروهای ورودی مجموعه استفاده شده است.^۱ عناصر باربر آن از نوع دیوارهای باربر و ستون‌هایی در صحن اصلی حوضخانه بوده و پی آن به دلیل همجواری دائمی با رطوبت و آب (همچون آب‌انبارها، حمام‌ها و...) از نوع قلوه سنگ و شفته آهک است. مصالح مصرفی در ساخت دیوارها خشت و کاهگل است.^۲ (شکل ۱۴ و ۱۵)

به لحاظ سامان‌دهی فضایی، پس از عبور از سردر و هشتی هشت ضلعی بنا، توسط دو راهرو با عرض کم که در دو سوی شاه‌نشین مجموعه تعبیه شده است، به فضای اصلی حوضخانه راه می‌یابیم. جبهه غربی حوضخانه باز بوده و رو به سوی باغ دارد؛ در دو جبهه شمالی و جنوبی، دو اتاق موجود است که در شکل اصیل خود، از سه جانب به جز جانب شرقی، توسط سهدری با محیط و فضای باز در تماس بوده است. (در حال حاضر به دلیل دخل و تصرفات و تغییرات در کاربری بخش‌های مختلف بنا، این خصوصیت و ویژگی نمود ندارد).

شایان ذکر است که ورودی فضای اسطبل به صورت مجزا از ورودی اصلی طراحی شده و بخش الحاقی دوره پهلوی به جبهه غربی و جنوبی حوضخانه اضافه شده است.

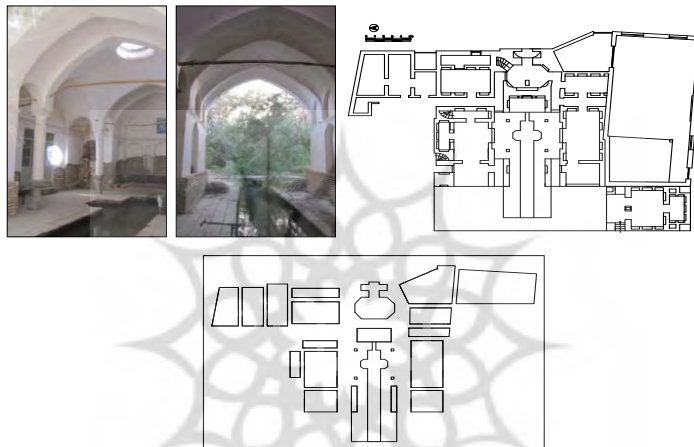
شکل ۱۴: خشت و ملات کاهگل دیوار (نگارنده)

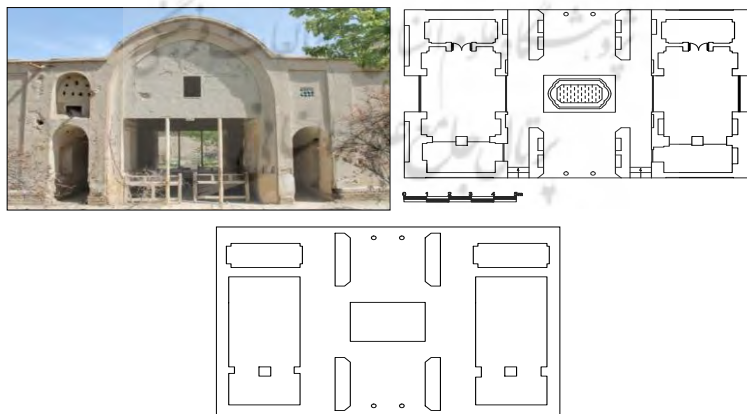
شکل ۱۵: نمونه‌ای از آجر به کاررفته در بنای قاجاری مجموعه (نگارنده)

۴. نگاهی به دیگر نمونه‌ها

در ادامه مطالعات این پژوهش و در پی شناخت وسیع‌تر خصوصیات و ویژگی‌های بناهای حوضخانه‌ای و شباهت‌ها و تفاوت‌هایشان، دو بنای حوضخانه باغ وزیر در منطقه فین کوچک (شکل ۱۷) و حوضخانه مزرعه مبارک‌آباد (شکل ۱۸) حد فاصل روستای ورکان و پنداس شهرستان کاشان، مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته و با حوضخانه همایون‌فال (شکل ۱۶) مقایسه می‌شود. به دلیل آنکه شرح کامل این بررسی‌ها از حوصله این مقاله خارج است، در ادامه فقط به نتایج به دست آمده از این مقایسه می‌پردازیم.

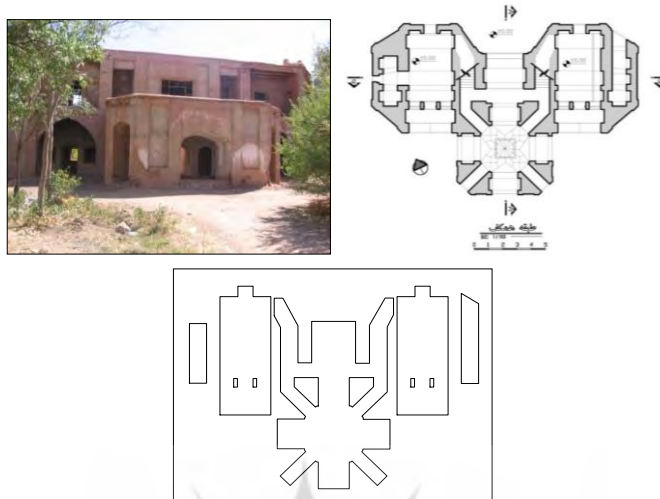

شکل ۱۶: تصویر و مدل ساده گرافیکی پلان حوضخانه همایون‌فال

شکل ۱۷: مدل ساده گرافیکی پلان حوضخانه مزرعه مبارک‌آباد

حوضخانه همایون‌فال
معرفی یک نمونه
ارزشمند حوضخانه‌ای
در منطقه فین

شکل ۱۸: تصویر و مدل ساده گرافیکی پلان حوضخانه مزرعه مبارک آباد

با مقایسه سه مدل ساده گرافیکی تهیه شده از پلان موارد مقایسه‌ای، به راحتی می توان دریافت که در درجه اول، شکل پلان بناهای حوضخانه‌ای مربع یا مستطیل کامل هستند و صحن اصلی حوضخانه به همراه حوض مرکزی آن، در مرکز مجموعه و پلان قرار گرفته و باقی فضاها دور آن چیدمان می شود. دوم آنکه بناهای حوضخانه‌ای حداقل از یک جهت باز بوده، رو به سوی باغ دارد. این خصیصه از یک جهت تا چهار جهت متغیر و متفاوت است و دلیل آن نیز حرکت آسان و مناسب باد و سیرکولاسیون هوا به بهترین نحو ممکن است. سوم، وسعت نسبتاً زیاد صحن حوضخانه با پوشش گنبدی شکل و ارتفاع زیاد نسبت به بخش‌های دیگر بنا. لازم به توضیح است که پوشش گنبدی حوضخانه عموماً از نوع عرقچین است. چهارم، وجود دو اتاق و یا بیشتر که حول فضای حوضخانه چیدمان می شوند. پنجم، هدف از طراحی و ساخت تمامی بناهای حوضخانه‌ای مورد بررسی، ایجاد یک فضای سرپوشیده سایه‌گستر باز به همراه حضور آب است. ششم، استفاده از الگوی قرینه در طراحی و چیدمان فضاها (با تفاوت‌های جزئی).

از طراحی پلان و چیدمان فضاها که بگذریم، با مطالعه محیط درباره بناها و شکل ظاهری آنها نیز به خصوصیات مشترکی دیگری بین موارد مقایسه‌ای دست می یابیم؛ از جمله:

- احداث بناها در مسیر دائمی یک رشته قنات یا چشمه و حضور مداوم آب در آنها. در تمامی بناها آب جاری از یک جهت وارد بنا و صحن حوضخانه شده و از جهت مقابل آن خارج می شود.
- نوع طراحی و مکان‌یابی بناها در باغ و زمین موردنظر به نوعی است که بهترین بهره را از

امکانات طبیعی در کاستن گرمای هوا و مطبوع ساختن فضای حوضخانه صورت پذیرد. همچنین استفاده کارا و مفید از منابع طبیعی و امکانات موجود با تلفیقی از هنر و فن برای تلطیف محیط زندگی انسان همراه است.

- تنظیم ارتفاع ساختمان برای سوار کردن و مسلط کردن آب روان به صحن و حوض مرکزی حوضخانه.

- استفاده از این نوع بناها در فصول گرم سال.

- جایگیری بنا در مرکز یا جوار یک باغ و در محیط خوش آب و هوا و مشجر.

- استفاده از آهک در پی سازی بناهای حوضخانه‌ای همچون پایه پل‌ها و پی آب‌انبارها به دلیل

حضور دائمی آب و رطوبت در نزدیکی پی بنا.

- تعلق داشتن بناهای حوضخانه‌ای به افراد متمول جامعه با شرایط مالی مناسب در هر تمام

ادوار تاریخی به خصوص دوره قاجار.

- استفاده از تزئینات ساده و مختصر چون قاب‌بندی و طاق‌بندی در بناهای حوضخانه‌ای

متعلق به عامه مردم (در بناهای حوضخانه‌ای متعلق به حاکمان و شاهان؛ تزئینات در طیف گسترده‌تری دیده می‌شود).

- وسعت نه چندان زیاد حوضخانه‌ها

اما در این میان، تفاوت‌هایی نیز میان موارد مقایسه‌شده به چشم می‌خورد که به شرح زیر

است:

- دو حوضخانه مبارک‌آباد و باغ وزیر در میانه باغ و به صورت کوشکی طراحی ساخته

شده‌اند، حال آنکه بنای حوضخانه همایون‌فال به دلیل عرض کم باغ به ضلع شرقی مجموعه منتقل

شده و برای ایجاد سیرکولاسیون هوا، دو حیاط‌خلوت به عرض ۱۰ متر در دو سوی حوضخانه

این کمبود را پوشش داده‌اند.

- حوضخانه مبارک‌آباد به لحاظ طراحی پلان و ساخت دارای ماهیت پیچیده‌تری نسبت به دو

مورد مقایسه‌ای دیگر است.

- وجود و طراحی فضاهایی چون اسطبل، مطبخ و هشتی در حوضخانه همایون‌فال به شکل

یکپارچه و در هم تنیده دیده می‌شود، حال آنکه دو بنای دیگر فضاهای خدماتی، چون موارد

ذکرشده را به دلیل وسعت بیشتر باغ به قسمت‌های دیگر باغ و به طور مجزا منتقل کرده‌اند.

- طراحی و ساخت حوضخانه مبارک‌آباد در دو طبقه درحالی‌که دو بنای دیگر یک طبقه

هستند.

نتیجه‌گیری

حوضخانه همایون‌فال یک عنصر شاخص در منطقه فین بزرگ کاشان و یک اثر تاریخی ارزشمند

در حریم باغ‌شاه فین محسوب می‌شود که به دلیل عدم توجه کافی به منطقه تاریخی فین، اولاً تاکنون معرفی نشده و همچنین متحمل تغییر و تحولاتی در کالبد و بافت ارگانیک اطراف خود شده است. این بنا که در محله سادات فین بزرگ قرار گرفته، شامل یک باغ و بنای حوضخانه است که در مسیر حرکت چشمه سلیمانیه (برای آبیاری باغات منطقه) طراحی و ساخته شده، به طوری که آب روان چشمه در میانه باغ و بنای حوضخانه به شکل دائمی در جریان است. بنای حوضخانه دارای معماری ساده و بی‌پیرایه است و از فنون رایج زمان خود بهره برده و از مصالحی چون خشت و ملات کاهگل در ساخت دیوارها و قوس‌ها و ترکیب قلوه‌سنگ و شفته‌آهک (به دلیل مجاورت دائمی با آب) برای ساخت پی و شالوده استفاده کرده است. به لحاظ طراحی نقشه و پلان همچون دیگر بناهای حوضخانه‌ای و دو مورد مقایسه‌ای مطرح شده، آب از یک سو به بخش مرکزی بنا هدایت شده و از جانب مقابل آن از بنا خارج می‌گردد و باقی فضاهای موجود حول این فضا چیدمان می‌شود. دوره‌های ساخت و دخل و تصرفات رخ داده در مجموعه شامل سه دوره اوایل قاجار (صحن اصلی حوضخانه، دو اتاق در دو سوی آن، هشتی، مطبخ و اسطبل)، پهلوی (سال ۱۳۳۹، الحاق یک بنای دو طبقه به ضلع غربی بنا)، دخل و تصرفات دهه‌های اخیر که موجب تغییراتی در فضا و کالبد بنا شده‌اند؛ مانند حذف حیاط خلوت جنوبی و اختصاص فضای آن به گسترش مسجد فاطمیه. نکته مهم در راستای شناخت این بنا، توانایی مهندسی ایرانی است در به خدمت درآوردن عناصر طبیعت به کمک علوم مهندسی در جهت آسایش بیشتر انسان. در پایان با کنار هم قرار دادن موارد مشابه حوضخانه‌ای، به نقاط مشترک و تفاوت‌هایی در این نوع بناها رسیده‌ایم که به تفصیل در بالا آمده است. اما نکته مهم در این بخش، نقاط اشتراکی است که در همه این بناها که می‌توان از آن‌ها به عنوان خصوصیات بناهای حوضخانه‌ای یاد کرد و این نتیجه را دریافت که خلق یک عنصر مجزا به نام حوضخانه در دوران قاجار و قبل از آن، نشانه پویایی معماری ایرانی است.

پی‌نوشت‌ها:

۱. رجوع شود به زمرشیدی، حسین، طاق و قوس در معماری ایران، و معماری ایران اجرای ساختمان بام با مصالح سنتی.
۲. طبق گفته و رهنمودهای سید اکبر حلی، معمار هنرمند کاشانی.

منابع

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی، ۱۳۶۷، مرآت‌البلدان، ج ۴، تهران: دانشگاه تهران.
– امینیان، سیف‌الله، ۱۳۸۳، حوضخانه‌های کاشان، ج ۲، ج ۱، مجموعه مقالات دومین کنگره معماری و

پژوهش‌نامه کاشان
شماره ۱۷ (پایه ۱۷)
باز و زمستان ۱۳۹۵

- شهرسازی ارگ بم، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
- تاکی، ندا، ۱۳۹۴، *مروارید کویر*، چ ۱، تهران: سیمای دانش.
- جیحانی، حمیدرضا، و سید محمدعلی عمرانی، ۱۳۸۶، *باغ فین*، چ ۱، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- زمرشیدی، حسین، ۱۳۸۷، *طاق و قوس در معماری ایران*، چ ۱، تهران: شرکت عمران و بهسازی شهری ایران.
- _____، ۱۳۸۷، *معماری ایران اجرای ساختمان بام با مصالح سنتی*، چ ۱۰، تهران: انتشارات زمرد.
- فرخ‌یار، حسین، ۱۳۹۲، *صد خانه صد پلان*، چ ۲، کاشان: انتشارات دانشگاه آزاد واحد کاشان.

حوضخانه همایونقل
معرفی یک نمونه
ارزشمند حوضخانه‌ای
در منطقه فین

•
•
•
•
•
•
•